

ALMAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK YOLLA YARANAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Mürəkkəb sözlərin növlərinin müxtəlifliyi, onların müxtəlif struktur, qrammatik, semantik və üslub xüsusiyyətləri, sözyaradıcı modellərin mənşəyinin müxtəlifliyi onların təsnifatını çətinləşdirir. Alman qermanistləri müxtəlif meyarlar əsasında müxtəlif növ təsnifatlar hazırlamışlar. Belə ki, A.M. İskoz və A.F.Lenkova "Alman dilinin leksikologiyası" kitabında iki fərqli prinsipə əsaslanan iki növ mürəkkəb sözü nəzərdən keçirirlər: morfoloji prinsip; semantik-sintaktik [5, s. 37].

Morfoloji meyar əsasında qurulan mürəkkəb sözləri təsnif edərkən A.M. İskoz və A.F. Lenkova göstərir ki, kompozitlər istənilən söz sinfinə aid edilə bilər [5, s. 39]. Onların bu və ya digər sinfə aid olması, bir qayda olaraq, bütün kompozitin qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirən ikinci komponentdən asılıdır; hər hansı nitq hissəsi mürəkkəb sözün birinci komponenti kimi çıxış edə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlərin müxtəlif tipologiyaları vardır. Məsələn, M.D. Stepanova və F. Fleischer "Alman dilinin söz formalaşmasının nəzəri əsasları" kitabında iki mürəkkəb söz qrupunu ayırd edirlər [7, s. 98; 8, s. 115]:

- 1) kopulyativ mürəkkəb sözlər;
- 2) mürəkkəb sözlərin müəyyənəşdirilməsi.

Kopulyativ mürəkkəb sözlər eyni nitq hissəsinə aid edilməli və kompozisiya ilə bağlanmalı olan iki komponentdən ibarətdir. Mürəkkəb sözün hər iki NS-nin özünəməxsus leksik mənası var, lakin onlar eyni dərəcədə sözyaratma konstruksiyasının mənasının formalaşmasında iştirak edirlər: onların semantik əlaqəsini "və" ilə əlaqələndirici əlaqə ilə təsvir etmək olar [7, s. 98; 8, s. 115]:

Məsələn: /Dichterkomponist/, /Freundfeind/.

Müəyyənedici mürəkkəb sözlər təbəçiliklə bir-birinə bağlı olan iki komponentdən ibarətdir, yəni "əsas söz" (ikinci NS-yə bərabər) ilə təyin olunan subyekt "müəyyənedici" (birinci NS-yə bərabər) tərəfindən "müəyyən edilir" [8, s. 118]. Atributiv birləşmənin sonuncu komponenti isimlə ifadə olunur, birincisi istənilən qrammatik söz sinfinə aid edilə bilər. Həm birinci, həm də ikinci komponentlər leksik cəhətdən əhəmiyyətlidir: komponentlərin mənası uyğun sözlərin leksik mənası ilə, yəni müstəqil istifadədəki mənası ilə üst-üstə düşür. Ancaq bəzi hallarda bu və ya digər komponent və ya bütün söz əhəmiyyətli dərəcədə yenidən nəzərdən keçirilir. Məsələn: /Lowenzahn/, /Seelowe/, /Augapfel/.

Kompozitlərin müəyyənəşdirilməsinin xüsusi halları elliptik forma, təmizləyici kompozitlər və "sahibkar kompozitlər"dir [7, s. 121]. Elliptik forma dedikdə, komponentlər arasında semantik əlaqənin yalnız bir vasitəçi əlaqənin tətbiqi ilə aşkar oluna biləcəyi qəti kompozit (əsasən isim + isim) başa düşülür: /Bier (glas) decker/, /Tank (stellen) wart/.

Aydınlaşdırıcı kompozitlər atributiv kompozitlərin səth quruluşuna malikdir, lakin semantik cəhətdən fərqli şəkildə qurulur. Komponentlərdən biri (birinci və ya ikinci) semantik modifikasiya və ya sintaktik transpozisiya olmadıqda yalnız qismən ikincil motivasiyaya malikdir [7, s. 122]. Məsələn: /Turteltaube/ (Turtel əvvəllər eyni mənada işləyirdi), /Eichbaum/.

Sahiblik kompozitləri təyinedici kompozitlərin quruluşuna malikdir. Onların özəlliyi istinad nöqtəsi kimi götürülən obyektə bağlıdır; atributiv kompozitlərdə olduğu kimi - ikinci komponentin özü: /Langbein/ /der Mensch mit langen Beinen/, /Graukopf/, /Schlafmutze/.

İlk əvvəl mürəkkəb sözlərin morfoloji-sintaktik metodla yaranmasına nəzər salaq. Bu metod sözün bir qrammatik sinifdən digərinə keçməsi nəticəsində yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsini nəzərdə tutur. Məhz:

- 1) əsaslandırma;
- 2) sifət;
- 3) adverbializasiya.

Əsaslandırma digər nitq hissələrinin ismə keçməsidir. Müasir alman dilində bu tip söz əmələ gəlməsi olduqca yaygındır. Felin qeyri-müəyyən formasının əsaslandırılması xüsusilə məhsuldardır. Məsələn: /lesen/ (oxu) - /das Lesen/ (oxumaq), /essen/ (yemək) - /das essen/ (yemək), /schaffen/ (yaratmaq) - /das Schaffen/ (yaratmaq).

Sifətlər əsaslandırılı bilər: /alt/ (köhnə) - /der Alt/ (köhnə adam), /neu/ (yeni) - /das Neue/ (yeni); iştirakçılar /reisend/ (səyahət edən) - /der Reisende/ (səyahət edən), /verwundet - der Verwundete/ (yaralı); rəqəmlər: /sieben/ (yeddi) - /die Sieben/ (yeddi), /fünf/ (beş) - /die Fünf/ (beş); bağlayıcılar: /und/ - /das Und/, /aber - das Aber/ və hətta interjections: /Ach - das Ach/.

Sifətlər bir sıra zərf və isimlərdən zaman mənası ilə düzəlir, məsələn: /die damalige/, /frühere/, /heutige/, /morgige Judend/, /die ehemalige Sowjetunion/, /im vorigen Jahr/, /das vorige Jahrhundert/, /auf baldiges Wiederhören/.

Bu qəbildən olan sifətlərin olması obyekt zamanla əlaqədə xarakterizə etməyə imkan verir. Hərəkətliliyinə və uyğunluğuna görə leksik göstəricilər sifət və isimlərlə birləşərək xüsusiyyət və obyektlərin zaman xüsusiyyətlərini çatdırır: /stundenlange Versammlungen/, /einstündigen Verspätung/, /die Einladung von morgen nachmittag/.

Dilin leksik lüğətində zaman mənalı isimlərin tematik qrupu var: /die Gegenwart/, /die Vergangenheit/, /die Zukunft/, /die Zeit/, /das Jahr/, /der Monat/, /der September/, /der August/, /der Sonntag die Nacht/, /die Sekunde/ və başqaları. Bəzi isimlərdən mənaca oxşar zərflər düzəlir: /Nacht – nachts/, /Montag – montags/.

⁹¹ BDU-nun magistrantı

Alman dilinin lüğət ehtiyatını artırmaq üçün başqa bir yol üzərində dayanmaq lazımdır. Söhbət XX əsrin ikinci yarısından ingilis sözlərinin kütləvi şəkildə alınmasından gedir. Alman dilinin alınmalarla zənginləşməsi alman xalqının tarixi ilə sıx bağlıdır. Son üç onillikdə alman dilində ingilis-amerikan alınmalarında əsl dönüş olmuşdur [6, s. 6].

Təxminən 70-ci illərdən bəri /das Recycling/ "tullantısız istehsal" sözü geniş istifadə olunur, yəni tullantıların istehsal dövrünə qaytarılması: /Recyclingverfahren/, /Recyclingunternehmen/, /Recyclinganlage/. Müvafiq olaraq, belə istehsal məhsullarının adlarına tez-tez /Recycling/ sözü daxildir: /Recyclingpapier/ (təkrar emal edilmiş kağız), /Recyclingtechnologie/. İngilis /recycle/ kökündən Alman törəmələri görünür - /recyclen/ feli. /Die meisten Alt-Geräte lassen sich nicht recyceln/ və sifətlər /recyclegerecht/, /recyclefreundlich/.

Xarici dil ilə alman komponentinin birləşməsi nəticəsində yaranan söz "hibrid" adlanır. Hibrid sözlər xarici sözün alman dili sisteminə daxil olmasını asanlaşdırır [9, s. 110]. Şou-biznes, kino və video bir çox /Anglo-Americanisms/-i alman lüğətinə gətirdi, digərləri arasında /der Showman/, /die Livesendung/ (canlı yayım). Anglo-Amerikanlıqların əhəmiyyətli bir hissəsi alman dilinə müasir idman növləri ilə cəlb edildi, burada yeniliklər daim müşahidə olunur, məsələn: /das Mountainbike/ (dağ velosipedi), /der Beachvolleyball/ (çimərlik voleybolu), /das Wildwassersurfung/ (dağ çaylarında üzgüçülük). Anglo-Amerika mənşəli sözlər xüsusilə aviasiya, elektronika, kompüter elmləri, ticarət və reklam, media kimi sahələrdə fəal şəkildə istifadə olunur.

Almaniyadakı feminist hərəkat təkcə ölkənin siyasi iqlimi üçün deyil, həm də rəsmi nomenklaturanın sərhədləri bir-birindən ayrıldığından alman dili üçün də nəticələr verdi. İndi istehsalatda və iş həyatında çalışan şəxslərin adları qadın variantları ilə tamamlanıb. Beləliklə, /der Lehrer/die Lehrerin/ (-qadın cinsi şəkilçisi ilə) əvvəl idi, lakin o, bütün halları əhatə etmirdi, xüsusən də bir çox fəaliyyət ənənəvi olaraq kişilərə tapşırıldığı üçün belə idi. Qadının iştirakının vurğulanmasının vacib olduğu siyasi proqramlarda, qərarlarda, qəzet xəbərlərində böyük I hərfi ilə yazı yeniliyinə rast gəlmək olar: /Lehrerinnen/, Studentinnen/. Sözü sonunda frau komponenti olan mürəkkəb söz şəkildə bir çox yeni təyinatlar meydana çıxdı: /Der Fachmann/ – /die Fachfrau/ (qadın ekspert), /Der Staatsmann – die Staatsfrau/ (qadın dövlət xadimi) [7, s. 138]. Qadınların "karyera nərdivanında" aktiv irəliləməsi, ər evin sahibəsinin vəzifələrini yerinə yetirdikdə ailədəki ənənəvi rol münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur: /Hausmann/ (ev təsərrüfatına cavabdeh olan kişi). Alman dili "kişi hökmranlığı" ideologiyasının mövcud olduğu "kişi dili"dir. Bu bərabərsizlik cəmiyyətin təfəkkürünü əks etdirən, xüsusən də cinslər arasında münasibətləri (gender münasibətləri) "demokratikləşdirən" gender dilçiliyi ilə düzəldilə bilər. Qeyri-müəyyən şəxs şəxs əvəzliyinin /man frau/ ilə, /manche/ əvəzliliklərinin /frauche/, /jedermann jederfrau/ ilə əvəz edilməsi təklif olunur [6, s. 129]. Beləliklə, bir sözü əvəz edib başqa bir söz əlavə etməklə yeni sözlər yarana bilər.

Söz yaratmaq üçün bu üsullar alman dilinin bütün nitq hissələrini əhatə edir, onun lüğətini yeni sözlərlə doldurur, ehtiyacı həyatın özü yaradır.

Beləliklə, söz əmələ gəlməsinin qaydalarını və üsullarını öyrənmək və bilmək, bir sözü onun tərkib hissələrinə bölmək, onların rolunu və mənasını müəyyən etmək bacarığı sözlərin mənasını, istifadəsini başa düşməklə əlaqəli bir çox səhvlərdən qaçınmağa, həm də savadını və nitq mədəniyyətini təkmilləşdirməyə kömək edir.

İnsan biliklərinin dərinləşməsi, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması və inkişafı ilə səciyyələnən informasiya cəmiyyəti dövründə mürəkkəb sözləri informasiyanın ən səmərəli və qənaətli ötürmə vasitəsi adlandırmaq olar.

Söz yaradıcılığının tədqiqinin mənşəyi qədim dilçilik ənənəsinə, söz yaradıcılığının formalaşmasına və onun dil elminin müstəqil bölməsi kimi tərtibatı, söz yaradıcılığı üsulları (o cümlədən söz yaradıcılığı) 19-20-ci əsrlər dilçilərinin əsərlərində tədqiq olunur; Söz quruculuğu dövrümüzdə fəal və çoxşaxəli şəkildə öyrənilir, lakin söz əmələ gəlməsi və tərkibinin bəzi məsələlərinə dair alimlərin fikirlərinin birliyi yoxdur ki, bu da mürəkkəb sözlərin təhlilinə müxtəlif yanaşmalarla və konkret bir sözün xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

Nikolayev yazır ki, Rusiyada söz yaradıcılığı elmi XIX əsrin ikinci yarısında F.F.Fortunatov, İ.A.Boduen de Kurtene, A.A.Potebnya və digər tədqiqatçıların əsərlərində formalaşmışdır [6, s. 94]. Mürəkkəb söz haqqında çox geniş anlayış, mürəkkəb və törəmə sözlər arasında aydın sərhədlərin olmaması o dövrün söz yaradıcılığı anlayışları üçün xarakterikdir.

A.Boduen de Kurtene, mürəkkəb sözləri 3 dərəcəyə ayırır. Birinci dərəcə törəmə sözlərlə, ikinci və üçüncü - bitmiş formaların faktiki əlavəsi və ya əlavə edilməsi (yan-yana qoyulması) ilə əmələ gələn kompozitlərlə təmsil olunur [2, s. 95].

E.A.Zemskaya və başqa alimlər tərəfindən kompozisiya anlayışı "dəqiqləşdirilmiş, kompozisiya söz əmələ gəlməsinin başqa yollarına qarşı qoyulmuş, mürəkkəb sözlərin təsnifatları tərtib edilmiş, birləşmələrin iki və üç komponentli növləri tədqiq edilmişdir"[4, s. 192].

Qurçiani yazır ki, komponentlər arasında sintaktik əlaqələrin təbiətinə görə [3, s. 271], [4, s.284] 1) tabeli mürəkkəb sözlər arasındakı əlaqələri hipotaktik də adlandırırlar [7, s. 15]. Bu təsnifat ən çox yayılmışlardan biridir, lakin kompozitlərin təklif olunan bölgüsü bütün dilçilər tərəfindən dəstəklənmir, məsələn, V.D. Arakin kompozitin komponentləri arasındakı əlaqə növünü predikativ (qar yağışı), atribut (çernozem) və obyekt (tozsoran) kimi müəyyən edir [1, s. 208].

Alman dilində söz əmələ gəlməsi və tərkibinin öyrənilməsinin əsasları XIX əsrin birinci yarısında K.F.Bekker və J.Qrimmin əsərlərində qoyulmuşdur. Mürəkkəb sözləri öyrənən K.F.Bekker "füzyon" (Verschmelzung) və "əlaqə" (Zusammenfügung) arasında fərq qoyur [7, s. 12]. Alimin fikrincə, yeni anlayışları bildirən nominasiya vahidləri kimi lüğəti zənginləşdirən birləşmələrdir. M.D.Stepanova yazır: Bu fikri söz yaradıcılığının tədqiqinə böyük töhfə vermiş C.Qrimmin "Alman dilinin qrammatikası"nda və alman dillərində lüğət də görmək olar. Mürəkkəb sözləri nəzərə alaraq onları "doğru" /eigentliche/ və yalan sözlərə /uneigentliche/ ayırır [5, s. 129].

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков: уч. б. пособ. / В.Д.Аракин. – 3-е изд. – М.: Физматлит, 2005. – 232 с.
- 2.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. В 2-х томах. Т. 1 / Академия Наук СССР; Отделение языка и литературы; И.А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. – 382 [2] с.
- 3.Гурчиани М.Т. Композиты в русском языке новейшего периода. Автореф. дис. . . канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 23 с. 8.
- 4.Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование: учеб. пособие / Е.А. Земская. -3-изд., испр. и доп. - М.: Флинта :Наука, 2011.
- 5.Искоз, А. Лексикология немецкого языка / А. Искоз, А. Ленкова. - 3-е изд, испр. и доп. - Л.: Просвещение, 1970. - 269 с.
- 6.Николаев Г.А. Теоретические проблемы русского словообразования. Казанская научная школа //Диалектное словообразование, морфемика и морфология: Монография / Под ред. Е.Н. Шабровой. –СПб.: Наука; Вологда: ВГПУ, 2007. – С. 7-29. 14.
- 7.Степанова М.Д. - Словообразование современного немецкого языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1953.
- 8.Fleischer, W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Leipzig: VEB Bibliografisches Institut, 1969. – 327 p.
9. Herberg, D. Neologismen / D. Herberg, M. Kinne. – Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1998. – 48 p.

Açar sözlər: dilçilik, alman dili, mürəkkəb sözlər, kopulyativ mürəkkəb sözlər, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: лингвистика, немецкий язык, сложные слова, копулятивные сложные слова, словотворчество

Key words: linguistics, German language, compound words, copulative compound words, word creation

Alman dilində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlər

Xülasə

Bu məqalə alman dilində mürəkkəb sözlərin sintaktik yolla düzəlməsindən bəhs edir. Mürəkkəbləşmə prosesi yeni sözlərin əmələ gəlməsinin ən qədim və məhsuldar üsullarından biridir. Mürəkkəb sözlərin mövcud təsnifatları müasir alman dilində birləşmənin hansı növlərinin/naxışlarının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Alman dilinin lüğət ehtiyatını artırmaq üçün başqa dillərdən alınan sözlərlə milli sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər əmələ gəlir. XX əsrin ikinci yarısından ingilis sözlərinin kütləvi şəkildə alınması nəticəsində alman dilinin alınmalarla zənginləşməsi alman xalqının tarixi ilə sıx bağlıdır. Məqalədə mürəkkəb sözlərin morfoloji-sintaktik, sintaktik yolla düzəlməsi üsulları nəzərdən keçirilir.

Синтаксически образованные сложные слова в немецком языке.

Резюме

Эта статья о синтаксическом исправлении сложных слов в немецком языке. Процесс соединения слов — один из старейших и наиболее продуктивных способов образования новых слов. Текущие классификации сложных слов показывают, какие типы / модели образования слов преобладают в современном немецком языке. Для увеличения словарного запаса немецкого языка сложные слова образуются путем соединения слов других языков с национальными словами. Обогащение немецкого языка заимствованиями в результате массового заимствования английских слов со второй половины 20 в. тесно связано с историей немецкого народа. В статье рассматриваются способы морфолого-синтаксического, синтаксического образования сложных слов.

Syntactically formed compound words in German

Summary

This article deals with the syntactic formation of compound words in German. The process of compounding is one of the oldest and most productive ways of forming new words. Current classifications of compound words indicate which types/patterns of compounding are predominant in modern German. To increase the vocabulary of the German language, compound words are formed by combining words from other languages with national words. The enrichment of the German language with borrowings as a result of the massive acquisition of English words from the second half of the 20th century is closely related to the history of the German people. The article examines the methods of morphological-syntactic, syntactic formation of complex words.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova